

Пачева В. М.,
кандидат філологічних наук,
Мелітопольський державний
педагогічний університет

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАПОРІЗЬКО-НАДАЗОВСЬКИХ ГОВІРОК

Говірки Запорізького Надазов'я порівняно молоді. Процес їх формування триває близько 200 років. Перші українські села на території півдня сучасної Запорізької області з'явилися лише в кінці XVIII – середині XIX ст. [2]. Походження їх засновників було неоднорідним. Окрім того, українські села не становлять тут суцільного масиву і знаходяться поряд із російськими, болгарськими та албанськими, чим і викликають особливий інтерес дослідників.

Цей ареал уже був предметом вивчення мовознавців, зокрема В. А. Чабаненка [4], [5]. Однак досліджувалися, передусім північні його райони, що тяжіють до Нижньої Наддніпряни. І лише С. П. Самійленко, описуючи фонетичні особливості говірок Запорізької області, фрагментарно використав матеріали з кількох сіл цього регіону [3]. Як бачимо, запорізько-надазовські говірки, з цього погляду, досі залишалися поза увагою дослідників. Отже, мета даної праці: розглянути найважливіші риси українських говірок Запорізького Надазов'я. Відповідно необхідно виконати такі завдання: зібрати, систематизувати та проаналізувати фактичний матеріал; визначити особливості говірок щодо сучасної української літературної мови та інших її говорів, з'ясувати, які риси інших діалектів української мови вплинули на формування говірок цього ареалу. Вдячним матеріалом послужили звукозаписи, зафіксовані автором шляхом спостереження за мовленням носіїв українських запорізько-надазовських говірок у 31 населеному пункті південних районів Запорізької області [1, 153].

Під час вивчення вищеназваних говірок виявлено такі результати:

Органічною рисою говірок є функціонування паралельних варіантів слів, у яких простежується поступовий перехід від частотного вживання одних до послаблення частоти реалізації інших, що зумовлено внутрішніми законами розвитку мови. Звісно, що саме через паралелізми здійснюється безперервний процес збагачення говіркових систем узагалі, затверджуються новотвори та відмирають релікти. Паралельні варіанти є суттєвими структурними ланками говірок Запорізького Надазов'я. Їм властиві специфічні місцеві риси, поряд з якими спостерігаються і спільні з літературними.

За частотою вживання виділяються два різновиди паралельних варіантів слів: паралелізм із значним переважанням одних варіантів над іншими та паралелізм однаковий у вживанні (без помітної їх переваги).

У першому різновиді спостерігаються як найуживаніші варіанти слів, так і такі, що трапляються зрідка, зокрема [ʼв'імйа / ʼв'ім'а / ʼв'імн'а]; звукові структури із [і]: [ap'm'іct], [ба'm'іct] і т.п.; переважаючі варіанти слів із [йі] над варіантами з [і]: [ʼдоййш / ʼдойш] і т.п.; словоформи із звуком [і] на місці [а] в переднаголошеній позиції у числівниках [дв'інац:am'(ц':am')], [n'im'com]; варіанти м'якого типу відмінювання іменників із твердим кінцевим приголосним основи **-ц**, зокрема [пшш|нища]; форми іменників жіночого роду з флексією **-ої**: [голо|вої]; форми давального відмінка іменників з твердими і м'якими приголосними основи, іменників *[й]-основ на **-ові**; короткі іменні форми присвійних прикметників чоловічого та жіночого роду називного-знахідного відмінків однини із формантами **-іў** та **-ин**; фонетичний варіант питально-відносного займенника **шо**; спрощені форми дієслів 3-ої особи однини II дієвідміни з нульовою флексією і тематичним голосним **-е** без кінцевого **-ть**; словоформа [са|довимо] і т.п.; конструкції [на|су ко|неї]; конструкції з орудним відмінком місця (в значенні напрямку руху): [і|дум' до|рогойу] і т.п., що переважають над конструкціями з місцевим відмінком із прийменником **по**: [і|дум' по до|рог'і] і т.п.

У другому різновиді можна виділити: фонетичні дублети [ʼікалка / ʼикалка] і т.п.; варіанти іменників [ʼвимйа / ʼв'імйа] і т.п. та числівників

[дв'і¹нац:ат'(ц':ат') / два¹нац:ат'(ц':ат)]; словоформи із повноголосними звукосполученнями **-оро-, -оло-**, як із збереженням давнього *[о], так із зміною його на [і]; варіанти односкладових слів із збереженням давнього *[о] та із кореневим [і], зокрема [гос'ц' / г'іс'ц']; варіанти із палатальним [р'] та із твердим кінцевим [р] у кінці складу чи слова: [ба¹зар' / ба¹зар]; м'який і твердий тип відмінювання іменників з кінцевим приголосним основи **-ц**, зокрема [в'іу'ца / в'іу'ца]; словоформи називного відмінка множини іменників з кінцевими приголосними **-р, -ц** твердого і м'якого типів відмінювання: [курици(ц'і) / х¹мари(р'і)]; короткі і повні словоформи прикметників; словоформи родового, давального та місцевого відмінків однини присвійних займенників на **-ейі, -ої**: [мо¹йейі / мо¹йої], [нашойі / нашойі], що спостерігаються вкрапленнями.

Говіркам властиві спорадичні риси, які можуть бути поширеними в мовленні респондентів усіх чи різних вікових груп і водночас траплятися в окремих селах. Так, у говірках засвідчено варіанти із [и] та [е] в закритих і відкритих складах слів на місці давнього наголошеного та ненаголошеного *[е]: [веч'ур], [камін' / кам'ен'], [осин']; фонетичну структуру [хрон] із [о] на місці *[ь]; варіант [бл'оск], у якому на місці звукосполуки [ли] вживається [л'о]; перехід /е/ в /а/ у наголошеній позиції після буквосполуки [хв] та шиплячих у словах [хварма], [ми¹жайу], [ду¹шайу]; збереження початкового [йе] в словоформах [йеу¹до¹к'іа], [йеу¹реї]; давній *[о] у префіксах **до-, по-** перед складом із зредукованим *[ь], *[ь] у ненаголошеній позиції: [дож¹далис'а], [пош'ла]; варіанти із депалаталізованим [р]: [кру¹ч'ок], [стру¹ч'ок]; варіант [ч'м'іл'] із напівм'яким [ч'] на місці [дж]; словоформа називного відмінка множини іменника II відміни із флексією **-и**: [йаблуки]; словоформа родового відмінка іменників II відміни множини середнього роду із флексією **-іу**: [с'ідл'іу], [кол'ц'іу] та іменників III відміни: [ноч'іу], [печ'іу], [т'ін'іу]; словоформи родового, давального, знахідного та місцевого відмінків числівників: [двух / двум / на двух]; словоформи займенників: орудного відмінка - [з н'ім / з ним], місцевого відмінка - [на ній / на н'іі]; називного відмінка - [та¹к'е / та¹койе], родового відмінка - [та¹койі / та¹кої]; словоформи

дієслів I дієвідміни 3-ої особи множини майбутнього часу та 3-ої особи однини теперішнього часу: [о¹райут' / зо¹райут' / зо¹райе]; словоформи дієслів на **-ать, -уть**, зокрема [б'і¹жат' / б'і¹жут'].

Із північних діалектних рис, які на початку виникнення різнодіалектного конгломерату були порівняно значними, в говірках Запорізького Надазов'я, як і в інших степових, мають місце деякі східнополіські риси. Причому східнополіський першоелемент відігравав значну роль у формуванні ряду говірок, оскільки в заснуванні певних сіл даного регіону, поряд із полтавчанами, брали участь переселенці із Чернігівської губернії або їх нащадки. Як було виявлено, на сьогодні збереглися такі риси: вимова ненаголошеного [о] як [у] в словах [у¹нук], [ук¹р'ін]; уживання початкового [і] та приставного [і] в словах: [і¹голка], [і²рат'], [із¹боку], [іс¹периду]; функціонування форм 1-ої особи множини наказового способу дієслів [хо¹д'ом], [б'е¹р'ом]; уживання прийменника **са** в значенні **зі**: [са м¹нойу]; словоформи називного відмінка однини прикметників середнього роду на **-оїе** [целойе], [ба¹гатойе]; збереження основ на **-з, -к** при дієвідмінюванні у 1-ій особі однини і в 3-ій особі множини: [мо¹зу], [не¹ку], [мо¹гут'], [не¹кут']; форми 3-ої особи множини теперішнього часу дієслів II дієвідміни на **-ють**: [кол¹ут'], [при¹ход¹ут'], [уч¹ут']. У багатьох випадках живучість цих рис підтримується впливом російської мови. Привертають увагу також риси, що засвідчують спільність із західнополіськими говірками, зокрема словоформи на **-и** називного відмінка множини прикметників [боси], [галодни] і т.п.

Окремі риси можна розглядати як наслідок впливу східнополтавської та середньонадніпрянської основ, зокрема м'якість приголосних [ж'], [ш'] перед *[а] з *[ä] в словах [б'і¹ж'ат'], [ли¹ж'ат'], [ло¹ш'а]. Засвідчено кілька рис, що мають спільність із полтавською основою: стягнені форми від займенників **та, ця**; паралельні варіанти форм дієслів 1-ої особи однини II дієвідміни з основою на передньоязикові приголосні **-д, -т, -з, -с** без чергування із шиплячими приголосними, зокрема [во¹д'у], [во¹з'у], [ли¹т'у], [но¹с'у] і т.п.; словоформи [даш],[йіш].

У говірках Запорізького Надазов'я спостерігаються окремі риси, спільні із південно-західними говірками: помірне “укання” з наближенням до сильного [пу¹бач'іў], [ху¹т'іла], [ту¹б'і]; звукова будова іменників [ог'і¹рок / огу¹рок / огу¹рок], [роз¹вал'іни]; звукова структура [ў¹к'іну] та безособова дієслівна словоформа [із¹робл'іно]; вживання твердого передньоязикового [р] у дієслові [рату¹вати]; словоформи родового відмінка однини іменників жіночого та середнього роду на **-ів**: [ба¹б'іў], [коз'іў], [ноч'іў]; м'який варіант іменників у словоформі родового відмінка однини: [жизн'у], [ба¹сейн'у]; форми 2-ої особи однини теперішнього часу від дієслів *їсти*, *дати*: [йі¹сиш], [да¹сиш]; нестягнена форма прикметника середнього роду в називному відмінку однини - [целойе]; займенник, що вказує на близький предмет, [сеї / с'а / се / с'і]; словоформа [оцеї] від вказівного займенника жіночого роду **ця**: [за о¹цеї у¹ч'итил'кої].

Найістотнішими своїми рисами досліджувані говірки співвідносяться із східностеповими: вживання рефлексу *[і] на місці давнього *[ъ]: [с'іно]; рефлекс *[і] на місці давніх *[о] та *[е] в історично нових закритих складах: [с'іл'], [с'ім], [ос'ін']; наближення в слабкій позиції /e/ до /и/: [се^uбе], [се^uст'ра]; вживання словоформи називного відмінка числівника [ч'отир'і]; домінування закінчень **-ов'і**, **-ев'і** в давальному відмінку іменників чоловічого роду: [вихо¹ватил'о(е)в'і], [ко¹н'о(е)в'і]; функціонування паралельних варіантів дієслівних форм типу *гукає* і *гука*; вживання паралельних конструкцій за зразком [насти¹гуси] та [насти¹гу¹сеї]; типовість конструкцій [і¹ти по¹воду].

Мають місце і словоформи, що є наслідками російського впливу, який був реальним для обстежуваних говірок протягом тривалого часу (з початку їхнього формування). Це простежується, зокрема наявністю в різноговірковій суміші російськомовного елемента (переселенці з центральних губерній Росії), який мав певний вплив на формування та розвиток українських говірок Запорізького Надазов'я, а також соціально-історичні умови, в яких перебувала обстежувана територія. Міжмовні контакти спостерігаються на рівні запозичень з російської мови - [доку¹м'єнти], [абста¹йат'іл'ства], [коїхто]. Окремі діалектні риси,

можливо, підтримуються російськомовним впливом, з яким вони якісно співвідносяться: [xa¹poш¹'i], [k¹kaжди¹ї], [z¹i¹ma] і т.п.

З давніх рис (привнесених носіями досліджуваних говірок із питомих говорів), що зберігаються сьогодні, спостерігаються, зокрема, такі: заступлення приставного [i] звуком [и] та [о] в слові [op¹жа]; вживання /и/ на місці давнього *[o] у префіксі **но-** та прийменникові-префіксі **нид-**: [ni¹шоў], [нид ним] і т.п.; функціонування [x] замість [ф] у варіанті [x¹рук(x)та]; вживання /p/ перед /a/ на початку та в середині складу: [gp¹ад], [p¹ама]; словоформи іменників родового відмінка однини III відміни на **-и**, зокрема [соли], та іменників IV відміни: [коти¹н'ат], [курч'и¹н'ат]. З іншого боку, спостерігаємо тенденцію до їх утрати.

У говірках засвідчується значна різноманітність комбінаторних та інших звукових змін, функціонуванням яких особливо виділяється мовлення найстаршої вікової групи, що вказує на процес поступового переходу від діалектних до літературно-нормативних варіантів слів унаслідок активного впливу української літературної мови на говіркове мовлення.

У ряді фонетичних змін помічено чітку тенденцію до їх утрати, зокрема: асимілятивно-дисимілятивний перехід /p/ > /л/: [алти¹p¹ep¹ійа]; фарингальний [г] на місці [к]: [га¹лош]; афереза в запозичених словах: [стру¹мент]; гіперизми [то¹ч'анка], [она¹рати] і випадки фонетично-невмотивованого переходу [o], [e] в [i] в закритих і відкритих складах: [дохт¹ір], [с¹i¹ло]; епентеза [н] у випадках [м¹н'асо] та [л] [стаўл¹ім]; словоформи місцевого відмінка однини займенників із приставним [н] та без нього: [на¹нейі / по¹нейі / на¹йі'йі]; форми 1-ої особи множини теперішнього та майбутнього часу дієслів I дієвідміни з основою на **-д** без чергування із шиплячими: [ви¹сад'уйим].

Наведені вище факти дозволяють стверджувати, що говірки Запорізького Надазов'я належать до степових говорів південно-східного наріччя української мови. Вони увібрали в себе не тільки істотні середньонаддніпрянські риси (полтавські, київські, черкаські), а й чимало рис інших українських діалектів, зокрема східнополіських (чернігівських), а також – окремих південно-західних

говорів. На процес формування говірок Запорізького Надазов'я суттєвий вплив справили також сусідні степові говірки (Гуляйпільщини, Оріхівщини, Пологівщини), які сформувалися теж як степові, але із абсолютно виразною середньонадніпрянською основою.

Отже, за своєю природою та системними особливостями досліджені говірки становлять окремий різновид степових– запорізько-надазовських – говорів південно-східного наріччя української мови. Проведене дослідження доповнює цілісну картину у вивченні степового говору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пачева В. М. Явище “акання” в говірках Запорізького Надазов'я // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Філологічні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2007. – С.151-155.

2. Пачева В. М. Переселення українців і росіян з Бессарабії та Добруджі до Північного Приазов'я й Криму у 1861-1862 р. // Південна Україна XVIII-XIX століття. – Випуск 5. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. – С.250-252.

3. Самійленко С. П. Фонетичні особливості говірок Запорізької області // Діалектологічний бюллетень. – Випуск 6. – К.: АН УРСР, 1956. – С. 89-97.

4. Чабаненко В. А. Особливості відмінювання іменників у степових говірках долини р. Кінської (Запорізька область) // Вибрані праці з мовознавства. – Запоріжжя: “Дніпровський металург”, 2007. – С.375-385.

5. Чабаненко В. А. Дієслівні форми у степових говірках долини р. Кінської // Лінгвістичний семінарій, 1. – Дніпропетровськ, 1964. – С. 59-63.

АННОТАЦІЯ

Пачева В.Н. Особенности украинских запорожско-приазовских говоров / Мелитопольский государственный педагогический университет, Украина.

В статье рассматриваются обнаруженные автором особенности украинских запорожско-приазовских говоров.

Ключевые слова: запорожско-приазовские говоры, особенности.

SUMMARY

Pacheva V.M. The peculiarity of the dialects of Zaporizhzhya Nadazovje region / Melitopol state teacher's training university, Ukrain.

The article is devoted to the peculiarity of the dialects of Zaporizhzhya Nadazovje region.

Key words: word-modification, Zaporizhzhya Nadazovje dialects, peculiarity.

Відомості про автора

Пачева Валентина Миколаївна,

кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови,
Мелітопольський державний педагогічний університет.

Домашня адреса:

вул.Дзержинського 145, кв.39.

м.Мелітополь, Запорізької області, Україна. 72312

тел. 8 - (06192) - 60589